

Jacek Taraszkiewicz
Uniwersytet Gdański

WYCHOWANIE RELIGIJNE ELEMENTEM EDUKACJI PIJARSKIEJ W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW NA PRZEŁOMIE XVII I XVIII WIEKU

STRESZCZENIE

Organizacja szkół pijarskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oparła się głównie na zapisach konstytucji zakonnych autorstwa Józefa Kalasancjusza. Część II *Constitutionum Congregationis Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* niemal całkowicie poświęcona była szkolnictwu. Nie tworzyła ona sztywnych zasad nauczania, gdyż pozostawiała dużą swobodę nauczycielowi, tak w doborze tematyki zajęć, jak i podawanych lektur. Konstytucje Kalasancjusza w wydaniach w poszczególnych prowincjach zakonu zasadniczo umieszczano w całości. W kolejnych edycjach nie zmieniano ich treści, natomiast uzupełniano je nowszymi postanowieniami Kapituły Generalnej oraz kapituł prowincjonalnych. Było to zgodne z założeniami Kalasancjusza, który uwzględniał samodzielne działania w prowincjach, uwarunkowane miejscowymi możliwościami i potrzebami. Organizacja szkolnictwa pijarskiego zatem różniła się między sobą w prowincjach, co mogło powodować wrażenie braku dokumentu normującego działanie placówek oświatowych zakonu. Takie rozwiązanie było jednak zgodne z założeniami władz pijarskich. Każdorazowe wydanie konstytucji zakonu w poszczególnych prowincjach zawierało podstawowe zalecenia Kalasancjusza (ostatecznie przedrukowane w 1694 roku przez kapitułę generalną, której postanowienia ogłosił w 1698 roku w Rzymie generał zakonu Joannes Franciscus Foci) oraz późniejsze postanowienia Kapituły Generalnej i kapituł danej prowincji dotyczące organizacji szkolnictwa i doboru treści nauczania oraz lektur. Swoboda w organizacji szkół, doborze literatury, otwarcie na nowości a nawet eksperymenty, pozwoliły zapewne zakonowi na ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej na przygotowanie gruntu do późniejszych wielkich reform w duchu oświeceniowym. Prawdopodobnie pijarskie *ratio studiorum* umożliwiło zakonowi w XVIII wieku wyprzedzenie w dziedzinie oświaty innych zgromadzeń nauczających, na czele z Towarzystwem Jezusowym, które do połowy XVIII wieku wśród katolików odgrywało na tym polu wiodącą rolę.

Najważniejszym zadaniem wychowawczym szkół pijarskich, jak i innych placówek w omawianym okresie związanych z Kościołem katolickim, było wychowanie młodzieży

w pobożności, która miała chłopców strzec przed występkiem. Uważano, że samo wykształcenie pozbawione „bojaźni Bożej” nie może przynieść właściwych skutków wychowawczych. Nauczyciele w trakcie lekcji nie ograniczali się tylko do podania treści danego przedmiotu, ale mieli kształtować wśród słuchaczy miłość religii i cnoty, aby wychowywać ich „na żywych członków Kościoła i zaszczyt społeczności”. Wszyscy uczniowie szkół pijarskich codziennie słuchali mszy świętej, a w niedzielę i święta brali udział w dwóch nabożeństwach. Słuchacze, którzy uchylali się od tego obowiązku, ponosili karę. Nowo przybyły do szkoły uczeń zobowiązany był się wypowiadać i przyjąć komunię świętą. W każdą sobotę o godzinie piętnastej uczniowie śpiewali litanię. W czasie oratoriów starsi słuchali kazań, młodszy zaś katechizmu. Uczniowie starszych klas szkół pijarskich należeli do bractw religijnych. W szkołach pijarskich wszystko rozpoczynano, prowadzono i kończono „w imieniu Boga i dla jego chwały świętej”.

Słowa kluczowe:

wychowanie religijne, zakon pijarów, historia edukacji, edukacja szkolna.

Organizacja szkół pijarskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oparła się głównie na zapisach konstytucji zakonnych autorstwa Józefa Kalasancjusza. Wzorował się on na zbiorze jezuickich przepisów *Ratio Studiorum* [Układ i porządek studiów] wydanych drukiem w 1599 roku. Jezuicki dokument ustalał w miarę precyzyjnie wszystkie zagadnienia związane z organizacją szkół¹. Część II *Constitutionum Congregationis Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* niemal całkowicie poświęcona była szkolnictwu. Nie tworzyła sztywnych zasad nauczania, gdyż pozostawiała dużą swobodę nauczycielowi, tak w doborze tematyki zajęć, jak i podawanych lektur. Potwierdzały to postanowienia kapituły w Rzeszowie z 1682 roku, przedstawiające pełny zestaw klas objętych pijarskim programem nauczania, od poziomu elementarnego, przez gramatykę i syntaksę aż po retorykę². W szkołach zakonnych obowiązywały ustalone przepisy i zwyczaje. Przepisy, czyli normy, podawane były jako element polityki kształcenia przez władze zwierzchnie zakonu. Według nich realizowany miał być proces dydaktyczny. Realizacja tego procesu podlegała wizytacjom, a więc także ocenom. Normy generalne przeważnie odpowiadały normom właściwym dla danego czasu i kraju, uznanym przez władze ogólnokościelne i władze kra-

¹ *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* czyli *Ustawa Szkolna Towarzystwa Jezusowego* (1599), wstęp i oprac. K. Bartnicka i T. Bieńkowski, Warszawa 2000.

² *Constitutiones Clericorum Regularium Scholarum Piarum*, Varsoviae 1768, pars II, § III p.78.

jowe, świeckie³. Na kształt i przebieg procesu dydaktycznego i wychowawczego w Rzeczypospolitej wpływ miała zatem sytuacja społeczna, polityczna i gospodarcza kraju. Szkoła pijarska w Rzeczypospolitej Obojga Narodów składała się z dziewięciu klas. Pierwsza infima legentium, druga media legentium, trzecia suprema legentium (classe arithmeticae), czwarta infima grammaticae, piąta media grammaticae, szósta suprema grammaticae (syntaxa), siódma humanitas, ósma rhetorica i dziewiąta philosophia. Klasy infimy umieszczane były zwykle w jednej sali wykładowej. Prawdopodobnie z tej przyczyny w opracowaniach niekiedy określa się, że w szkole pijarskiej było siedem klas: „Podział szkół na klasy. Te składały się zwykle z siedmiu, zwanych: 1) pro forma, czyli parva infima; 2) infima major; 3) grammatyka 4) syntaxis; 5) poetyka; 6) retoryka; 7) filozofia z matematyką”⁴. Jędrzej Kitowicz o organizacji i celach dydaktyczno-wychowawczych szkół pijarskich omawianego okresu pisał: „U pijarów tego gradusu szkoła [poziomu elementarnego — J. T.] zwała się parwa; uczono w niej jednej tego samego co w dwóch infimach u jezuitów [infima minore i infima majorem — J. T.]. Po parwie następowała grammatyka, od której począwszy aż do końca jedna była tak u pijarów, jak u jezuitów szkół gradacja, to jest: grammatyka, syntaktyka, poetyka, retoryka, philosophia i teologia, do której z trudna, którzy studenci postępowali, chyba ci, którzy już w szkołach do stanu duchownego czuli powołanie; którzy zaś nie mieli tego ducha, szkoły najwięcej kończyli na filozofii, a często na retoryce. Grammatyka uczyła składać małe i krótkie sensa prostymi wyrażeniami. Syntaktyka dawała sposoby, jak mowę prostą okrasić rozmaitymi figurami i słów wykrętami. Poetyka uczyła quantitatem łacińskich słów, które się krótko, a które przeciągle wymawiać powinny, także pisania wierszów łacińskich i polskich, przez które się dowcip rozprzestrzeniał. A tak już z łaciną w syntaktyce przetartą, z dowcipem w poetyce rozprzestrzonym promowało się do retoryki, sztuki dobrze i długo w jakiej materii mówienia, dobrze myśli swoich bądź w dyskursie, bądź w pisaniu tłumaczenia. Co jako każdemu człowiekowi w jakimkolwiek sposobie życia zostającemu jest wielce potrzebne, tak też edukacja młodzieży szkolnej to za najpierwszy cel miała i do niego wszystkie swoje usiłowania zmierzała”⁵. Co do rozkładu materiału w poszczególnych klasach, to przedstawiał się on na-

³ H. Bogdziewicz, *Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia*, Kraków 2005, s. 37.

⁴ J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. I, Poznań 1849, s. 292.

⁵ J. Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, t. I, Poznań 1840, s. 26–27.

stępująco. W klasie *infima legentium* uczono zasad wiary i nauki czytania. W klasie *media legentium* oprócz nauki zasad wiary i czytania uczono pisanie i czterech podstawowych działań arytmetycznych i początków języka łacińskiego. W klasie *suprema legentium* doskonalono umiejętność pisania oraz kładziono nacisk na naukę rachunków. W klasie tej do nauki religii używano książki autorstwa Piotra Kanizjusza *Summa doctrinae christianae*⁶. W klasie *infima grammaticae* wykładano podstawy gramatyki łacińskiej w oparciu o lekturę bajek Fedrusa (Phaedrusa) i Korneliusa Neposa. W klasie *media grammaticae* uczono reguł gramatycznych (deklinacji, koniugacji itp.) i składni. Wykorzystywano tu teksty Marcusa Tulliusa Cyncerona *Epistolae*, Owidiusza (Publiusza Owidiusza Naso) *Tristia*, a także Jana Ludwika Vivesa, Flawiusza Eutropiusza i Juliusza Cezara. Nie rezygnowano z nauczania arytmetyki. W klasie *suprema grammaticae* powtarzano gramatykę, nadal wykładano składnię, uczono prozodii, czyli odpowiedniej intonacji, akcentu, pauz itp., poznawano budowę wierszy, pisano bajki, listy i mowy. Korzystano tu z pracy Henryka Smetiusa *Prozodia, promptissima, quae Syllabarum positione et dyphongis carentium, quantitates sola veterum auctorum auctoritate adductis exemplis, demonstrat, ab auctore reformata, locisque innumeris emendata et quarta sui parte adaucta*⁷. Czytano teksty łacińskie „lżejszych autorów”, takich jak Eutropiusz. Korzystano z *Epistole Familiares*, *Laelius de amicitia* Cyncerona; *Eclogae, Georgikon* Publiusza Wergiliusza; *Listów z Pontu* (według uznania nauczyciela) Owidiusza, omawiano wyjątki z dzieł Waleriusza Maximusa. Opracowywano także dzieła Tytusa Liwiusza, Horacego, Kurcjusza Rufusa, Lukana (Lukianosa). Nauczyciel mógł swobodnie wybrać podręcznik do nauki składni. Podstawowym jednak podręcznikiem do nauki gramatyki była praca jezuita Emanuela Alwara *De institutione grammatica libri tres* w wydaniu skróconym⁸. W klasie *humanitas* albo *poetika* powtarzano wiedzę z gramatyki, doskonalono zasady poprawnej pisowni, pisano listy, uczono o metaforach i figurach stylistycznych, mowy wolnej i związanej. Czytano dzieła Cyncerona, do wyboru *De officiis* lub *De amicitia*, Horacego *Ars Poetica* oraz *Ody*, epigramaty Marcusa Marcialisa. Nadto

⁶ Piotr Kanizjusz (Pieter de Hondt) szesnastowieczny jezuitski teolog. Święty Kościoła Katolickiego.

⁷ H. Smetius, *Prozodia, promptissima, quae Syllabarum positione et dyphongis carentium, quantitates sola veterum auctorum auctoritate adductis exemplis, demonstrat, ab auctore reformata, locisque innumeris emendata et quarta sui parte adaucta*, Francofurti 1633.

⁸ *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. XXXI–XXXII, Kraków 1913, s. 170; J. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 303.

Owidiusza oraz Wergiliusza *Eneidę* (jedna księga). Z historyków zalecano Salustiusza i Kurcjusza Rufusa. O wyborze podręcznika do gramatyki decydował prefekt szkoły. Uczniowie tej klasy deklamowali prozą i wierszem epigramaty, listy, elegie, ody, mowy Kurcjusza i Liwiusza, a czasem nawet wiersze lub mowy własnego autorstwa. W klasie rhetorica dalej studiowano dzieła klasyczne. Według wzorów pisano wypracowania. Wybór podręcznika do retoryki zależał od nauczyciela. W omawianym okresie pijarzy korzystali najczęściej z prac Michała Krausa, Kamila Jodłowskiego i Jana Damascena Kalińskiego⁹. Retoryki nauczano jednak także w oparciu o prace nawołujące do używania subtelnych metafor włoskiego jezuita Emanuela Tesaura¹⁰. Zalecano też studiowanie dzieł Cyncerona *Pro Lege Manilia*, *Pro Archia Poeta*, *Laelius de amicitia*, *Cato maior*, *De officis*; dowolnej ody Horacego, jednej tragedii Wergiliusza oraz fragmentów dzieł Seneki, Swetoniusza, Erycjusza Puteanusa, Justa Lipsjusza, Lukana, Pliniusza, Salustiusza, Liwiusza. Ponadto zalecano poznanie dzieła Famianusa Strady o wojnie belgijskiej *De bello belgico decades duae ab excessu Caroli V*. W klasie tej czytano także kroniki Marcina Kromera, satyry Antoniego Ponińskiego, mowy polskie Andrzeja Chryzostoma Załuskiego¹¹. Nadto prace autorstwa pijarów: Samuela Jabłonowskiego, Benedykta Zawadzkiego, Ignacego Krzyżkiewicza i Karola Boratiniego¹². Nauczyciel miał swobodę wyboru lektur. Nie czytano wszystkiego w jednym roku, ale w ciągu kilku lat. Tylko dzieła Cyncerona były rokrocznie obowiązkowe¹³. W klasie philosophia wykładano głównie filozofię tomistyczną, etykę, logikę, matematykę i metafizykę¹⁴. W klasie tej uczyli się przeważnie młodzieńcy przeznaczeni do stanu duchownego. Pozostała większość kończyła edukację na klasie retoryki.

⁹ M. Kraus, *Manuductio institutionum rhetoricarum*, Varsoviae 1687; K. Jodłowski, *Praeceptiones rhetoricae*, Varsoviae 1702; J. D. Kaliński, *Atomi minores in sydera eloquentiae*, Varsoviae 1731.

¹⁰ Emanuel Tesaurus (1592-1677) – włoski jezuita, retor, poeta, autor licznych panegyryków.

¹¹ M. Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*, Basel 1555; A. Poniński, *Sarmatides seu Satyrae cuiusdam equities poloni*, Varsoviae 1741; A. Ch. Załuski, *Mowy na radach i sejmach ...różnymi czasy miane*, Calisia 1702; *Mowy różne*, Varsoviae 1690, Calisia 1730.

¹² S. Jabłonowski, *Lucurationes oratoriae in materiis tum politicis, tum moralibus*, Varsoviae 1715; B. Zawadzki, *Ody*, Varsoviae 1694; I. Krzyżkiewicz, *Attica Musa Thitorem et Hyampeum, Parnassi colles ultra et citro pervolans seu epitome artis poetica...*, Cracoviae 1669; K. Boratini, *Latinas selecta*, Varsoviae 1700.

¹³ *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. XXXI–XXXII, Kraków 1913, s. 169–170.

¹⁴ J. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 169–170.

Pierwszy raz konstytucje pijarskie w Rzeczypospolitej zostały wydane z inicjatywy księdza Antoniego Wiśniewskiego w 1768 roku w Warszawie. W rozdziale XIII części II zatytułowanym *De Libris Authorum in Singulis Classibus explicandis* zalecały: „In Rhetorica — Praecepta de Arte Rhetoricae alicujus auctoris qui de ea brevi & facili methodo scripserit explicabuntur. Item oratio M.T.Ciceronis, ut pro Lege manilia. Pro Archia Poeta. Item Laelius de amicitia, vel Cato Major, vel de officijs. Item Historicus aliquis, ut Salustius, Curtius. Reliqui videantur parte 2 da Visit: Apostolicae pro Singulis Scholis assignati, In Classe Humanitatis — Prosodia & Libellus de Arte Poetica. Horatij aliquis Liber odarum. Martialis Epigram: expurgatus. Virgilius. Cicero de Officijs vel de Amicitia. Item Historicus aliquis ut Curtius Salustius. Explicentur Figurae Tropi & Progymnasmata. Item aliquod exercitium Lingvae Graecae. In Suprema Classe Grammatices — Epistolae Familiares Marci Tullij Ciceron: exempla Valerij Maximi, Virgilius, Ovidius de Ponte. Item Praecepta facilia de conseribendis Epistolis. In Media Classe Grammatices — Praecepta de Generibus nominum, de verborum praeteritis & Supinis. Item Epistolae Selectae M.Tullij Cicerinis, Ovidius de Tristibu. Ludovici Vivez. In Infima Classe Grammatices — Principia & Rudimenta Grammaticae. Genera nominum. Declinationes & Conjugationes. Praecepta Parvae Syntaxeos. In Classe Arithmeticae — Praecepta computa faciendi facili modo tradantur. In 2 da Classe Scribendi — Doceantur pueri bene formare characteres. Legant pueri librum aliquem pium ex quo documenta ad bene vivendum hauriant, aut Officium B.V.M. recitetur memoriter singulis diebus lectio ex Doctrina Xtna, Quod exercitium in omnibus & singulis Classibus Grammaticae & inferiorum habeatur, legantur libri pij & exemplorum Vitae Sanctorum, de novissimis, quod fiat in ultima & Infima Classe puerorum, in qua alia pro eorum captu doceat, ut Pater, Ave, Credo, Decalogum & alias Consuetas Orationes. 2 do incumbant omnes Magistri ut diebus Sabbathi maxime hujusmodi Doctrina Xtna pueri omnes instruantur, docendo & explicando mysteria fidei”¹⁵.

Jak wynika z treści konstytucji wydanych w Polsce w 1768 roku, niewiele odstępowały one od pierwotnych założeń pijarskich. Istotnym wydaje się jednak fakt, iż prace Horacego i Wergiliusza zalecane w dokumencie wydanym w Rzymie jako materiał dla klasy retoryki według polskiego wydania należało przerabiać już w klasie humanitas. W polskiej edycji pominię-

¹⁵ *Constitutiones Clericorum Regularium Scholarum Piarum*, Varsoviae 1768, pars II, caput XIII.

to również nakaz studiowania w retoryce tragedii Seneki, a także, co jest wielce zastanawiające i trudne do wyjaśnienia, wśród traktatów historycznych pominięto dzieła Liwiusza.

Konstytucje Kalasancjusza w wydaniach w poszczególnych prowincjach zakonu zasadniczo umieszczano w całości. W kolejnych edycjach nie zmieniano ich treści, natomiast uzupełniano nowszymi postanowieniami Kapituły Generalnej oraz kapituł prowincjonalnych. Było to zgodne z założeniami Kalasancjusza, który uwzględniał samodzielne działania w prowincjach, uwarunkowane miejscowymi możliwościami i potrzebami. Organizacja szkolnictwa pijarskiego zatem różniła się pomiędzy sobą w prowincjach, co mogło powodować wrażenie braku dokumentu normującego działanie placówek oświatowych zakonu. Takie rozwiązanie było jednak zgodne z założeniami władz pijarskich. Każdorazowe wydanie konstytucji zakonu w poszczególnych prowincjach zawierało podstawowe zalecenia Kalasancjusza (ostatecznie preredagowane w 1694 roku przez Kapitułę Generalną, której postanowienia ogłosił w 1698 roku w Rzymie generał zakonu Joannes Franciscus Foci) oraz późniejsze postanowienia Kapituły Generalnej i kapituł danej prowincji dotyczące organizacji szkolnictwa i doboru treści nauczania oraz lektur. Swoboda w organizacji szkół, doborze literatury, otwarcie na nowości, a nawet eksperymenty pozwoliły zapewne zakonowi na ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej na przygotowanie gruntu do późniejszych wielkich reform w duchu oświeceniowym. Prawdopodobnie pijarskie *ratio studiorum* umożliwiło zakonowi w XVIII wieku wyprzedzenie w dziedzinie oświaty innych zgromadzeń nauczających, na czele z Towarzystwem Jezusowym, które do połowy XVIII wieku wśród katolików odgrywało na tym polu wiodącą rolę. Organizacja szkół pijarskich w Polsce, podobnie jak w Italii, na Morawach i w Słowacji, rozpoczęła się jeszcze za życia założyciela zakonu, zgodnie z jego wskazaniem i przy udziale bezpośrednich jego współpracowników. Założenia organizacyjne były zatem kontynuacją idei kalasantyńskiej szkoły powszechnej i bezpłatnej. Poszczególne fundacje warunkowały byt domów zakonnych, jednak nie determinowały ich organizacji wewnętrznej, o której decydowały władze zgromadzenia.

Rok szkolny w szkołach pijarskich Rzeczypospolitej rozpoczynał się we wrześniu. W trakcie inauguracji nauczyciele wraz z uczniami uroczyście śpiewali hymn *Veni Creator*, a następnie jeden z wykładowców, mową w języku łacińskim, zachęcał młodzież do nauki i pracy. Lekcje rozpoczynały się o godzinie ósmej rano. Dokładny porządek dnia był ściśle ustalony i w formie tabeli z podpisem prefekta umieszczony na ścianie każdej stancji:

„O 6 godzinie rano. Wstanie, pacierz, powtarzanie nauk, śniadanie. O 7 na mszę, po której wprost do klasy. Od 8–10 lekcje. Potem powrót do domu, przygotowanie na lekcje. O 12 obiad, po którym wytchnienie i powtarzanie lekcji. Od 2–4 lekcje, po tych powrót do domu, podwieczorek, uczenie się. O 7 wieczerza, po niej wytchnienie, uczenie się. O 9 spoczynek po odprawionych pacierych. We wtorek i we czwartek po południu nie było lekcji w szkołach, ale powtarzanie nauk w stacji, pisanie, przygotowywanie ćwiczeń naznaczonych i spólna zabawa na dziedzińcu szkolnym lub za miastem zawsze pod okiem Prefekta, nauczycielów i Dyrektorów”¹⁶. Przed rozpoczęciem lekcji „po pierwszym dzwonienu” uczniowie zbierali się w swoich klasach i zdawali relację audytorom z tego, jakie zadania zalecone przez nauczyciela wykonali i czego się nauczyli. Najlepszy uczeń w klasie, wykazujący się też dobrymi obyczajami, zwany „imperatorem”, wpisywał własnoręcznie pozostałym chłopcom oceny do tzw. erraty. Jeśli uczeń opanował zadany materiał, imperator wpisywał do erraty „si”, co rozumiano jako umie. Jeśli opanował miernie, wpisywał „nb”, co znaczyło non bene, niedobrze. Kto nie umiał wyrecytować lekcji, wpisywał „nr” — non recitavit. Kto wcale nie przygotował się do lekcji, uzyskiwał wpis „ns” — nescit, nie umie. Kto nie przyszedł lub się spóźnił, otrzymywał „0”. Jak pisał Jozafat Wojszwiłło: „Tak tedy za pierwszym rzutem oka na erratą widna była cała umiejętność lub niedbalstwo uczącej się Działwy”¹⁷. Nauczyciel po przejrzeniu „erraty” chwalił pilnych uczniów, a opuszczających się w nauce upominał. Każda lekcja zaczynała się od modlitwy i kończyła modlitwą: „Nauczyciel za przybyciem do klasy klękał na najniższym stopniu przed katederką i zaczynał modlitwę: «Veni Sancte Spiritus», którą dalej mówił ze wszystkimi uczniami: «reple tuorum corda fidelium, et tui amoris ignem in eis accende». Potem nauczyciel: «Emitte Spiritum tuum et creabuntur». Uczniowie: «Et renovabis faciem Terre». Nauczyciel: «Oremus. Deus qui corda fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti da nobis in eodem Spiritu recta sapere et de eius consolatione gaudere. Per Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate eiusdem Spiritus Sancti Deus per omnia saecula saeculorum». Uczniowie: «Amen». Potem wszyscy razem: «Sub tuum praesidium confugimus sancta Dei Genetrix! Nostras deprecationes ne despicias in necessitatibus, sed a periculis cunctis libera nos semper, Virgo glori-

¹⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps, 3667/III mf BN 8804, *Wspomnienie Domku Pijarów Lidzkich*. Napisał Ks. Jozafat Wojszwiłło Ostatni Rektor Pijarów Lidzkich, s. 55.

¹⁷ Tamże, s. 55.

osa et benedicta»¹⁸. Na zakończenie lekcji, „skoro dano znak we dzwonek szkolny”, „wystąpił z katederki nauczyciel i uklęknawszy tam, gdzie przed rozpoczęciem lekcji klęczał, mówił: «Tu autem Domine miserere nobis», uczniowie odpowiadali: «deo gratias». Potem nauczyciel: «Oremus. Animus tibi gratias Omnipotens Deus pro universis beneficiis tuis. Qui vivis et regnas cum Deo Patre in Unitate Spiritus Sancti Deus, per omnia saecula saeculorum». Uczniowie: «Amen». Nauczyciel: «Benedicamus Domino». Uczniowie: «Amen». Nauczyciel: «Benedicamus Domino». Uczniowie: «Deo gratias». Nauczyciel: «Et fidelium animae per misericordiam Dei requiescant in pace». Uczniowie: «Amen». Wszyscy razem: «Sub tuum praesidium...». Po czym wychodzili uczniowie parami ze szkoły w obecności nauczyciela, który na ostatku za nimi powracał do Domu¹⁹. W każdej klasie wykładał tylko jeden nauczyciel. Nauczyciele klas retoryki i filozofii nazywani byli profesorami, a klas niższych magistrami. Czasami ze względu na lokalne możliwości klasy łączono. Przykładowo w Radomiu nierzadko łączono klasę syntaksy z klasą gramatyki, a klasę poetyki z klasą retoryki. Najczęściej w omawianym okresie jeden nauczyciel zajmował się połączonymi klasami początkowymi (infima i parva). Był to z reguły nowicjusz, dlatego czasem przydzielano mu do pomocy doświadczonego opiekuna pedagoga — „ko-adiutora”. Egzamin w szkołach pijarskich przeprowadzano co miesiąc, co kwartał i jeden ogólny egzamin na koniec roku szkolnego. W egzaminach uczestniczył rektor, „doświadczając postępu uczniów”. Celem uzyskania promocji do wyższej klasy uczniowie przed wakacjami zdawali egzamin roczny, wykonując pracę pisemną, tzw. exercitium de promotione: „To exercitium dawali studentom przed samymi wakacjami na rozjezdne i zamknięciu szkół. Promocya z niższej do wyższej szkoły [klasy — J. T.], albo zatrzymanie w tejże samej na drugi rok, następowało podług dobrze lub źle napisanego exercitium, które było złożenie kilkunastu słów polskich w mowę krótką, najtrudniejszy wykład na łacinę mających. Te tedy exercycya od studentów zebrane i prefektowi szkół przez professorów oddane, były losami studentów przyszłej promocyi, dla tego pisząc te exercycya wysilali rozумы swoje i natężali pilność, aby dobrze napisać²⁰. Exercitium de promotione był to egzamin, który miał sprawdzić ogólne wykształcenie ucznia zdobyte w ciągu roku szkolnego, błędy gramatyczne

¹⁸ Tamże, s. 55-56.

¹⁹ Tamże, s. 57.

²⁰ J. Kitowicz, dz. cyt., s. 67-68.

nie wykluczały promocji do następnej klasy. Po tym egzaminie rozpoczynały się wakacje

Najważniejszym zadaniem wychowawczym szkół pijarskich, jak i innych placówek w omawianym okresie związanych z Kościołem katolickim, było wychowanie młodzieży w pobożności, która miała chłopców strzec przed występkiem: „Jak do nauk, tak do nabożeństwa i pobożnego życia wprawiano młodzież szkolną przez sobotnie exhorty w szkołach i w wigilie świąt uroczystych. Dawano także co miesiąc kartki z krótką sentencją, do jakiej cnoty zachęcającą, od świętego jakiego podaną, którego świętego student odbierający kartkę powinien był mieć na cały miesiąc za patrona, wzywając pomocy jego do tej cnoty, którą sentencja w kartce zawierała. Zgoła oprócz nabożeństw powszechnych i publicznych w kościołach, spowiedzi miesięcznych, które oprócz jednej choroby pod karą plag odbywać konieczne trzeba było, wszelkimi sposobami w pobożność i bojaźń Boską wprawiano. Mieli albowiem to za nieomylną prawdę, iż chociażby młodzież miała rozum naukami najbardziej oświecony, jeżeli w sercu nie ma zaszczerpionej i dobrze wkorzonej bojaźni Boskiej z innymi zdaniem religii, na nic dobrego nie wyjdzie, tylko na łotrów, frantów, oszustów i obywateli krajowi najszkodliwszych”²¹. Nauczyciele w trakcie lekcji nie ograniczali się tylko do podania treści danego przedmiotu, ale „nadto najbardziej wysilali się, żeby ukształcić serce, natchnąć prawdziwą pobożnością, miłością religii i cnoty, żeby wychowywać na żywych członków Kościoła i zaszczyt społeczności [...]. Słowem, starano się dziatki przetrworzyć w dobrych aniołków i tyle dokazać, żeby nigdy niemi być nie przestały. Taki bowiem jest zamiar, taki cel, taki duch, takie przeznaczenie Szkół pobożnych utworu św. Józefa Kalasantego”²². W szkołach pijarskich wszystko rozpoczynano, prowadzono i kończono „w imieniu Boga i dla jego chwały świętej”. Podstawową rolę w wychowaniu w pobożności odgrywał „katechista”, który „rozwijał całą swą usilność, żeby wyrazić najmocniej zasady religii, skłonić do ich ukochania i życia do zgonu podług błogosławionych przepisów nauki Chrystusa i jego Kościoła. Tak tedy w udziale niebieskiej oświaty starano się z uczniów utworzyć niebian, a razem najzaciejszych i najpożyteczniejszych członków społeczności: bo takimi są zawsze prawdziwi uczniowie i wyznawcy Jezusa”²³. Wszyscy uczniowie codziennie słuchali mszy świętej, a w niedzielę i święta brali udział w dwóch nabożeństwach. Modlitwy odprawiane były

²¹ J. Kitowicz, dz. cyt., s. 69-71.

²² *Wspomnienie Domku Pijarów Lidzkich ...*, s. 56.

²³ Tamże, s. 57.

w języku łacińskim „starsi już rozumieli, a młodsi sposobili się do zrozumienia”²⁴. Po zakończeniu mszy świętej uczniowie wychodzili parami z kościoła do swoich klas. Najpierw wychodzili uczniowie klas początkowych a następnie wyższych.

Uczniowie starszych klas szkół pijarskich należeli do bractw religijnych. Arcybractwo Szkaplerza Świętego Najświętszej Marii Panny, powołane z inicjatywy rorantysty kolegiaty łowickiej Marcina Brockiego, ustanowione zostało w kościele pijarskim w Łowiczu 15 lipca 1673 roku przez księdza Konstantego Lipskiego. Głównym celem arcybractwa było pielęgnowanie kultu Najświętszej Marii Panny i modlitwa za duszę zmarłych. Kolejne bractwo — Bractwo Najświętszego Serca Pana Jezusa powstało z inicjatywy wybitnego pijara Pawła Wiązkiewicza. Uroczyste zainicjowanie działalności bractwa, założonego 30 maja 1705 roku, odbyło się 11 czerwca 1706 roku w pijarskim kościele NMP Zwycięskiej w Warszawie. Oficjalnie przez rzymską Kongregację Obrzędów Bractwa Jezusowego organizacja została zatwierdzona 12 kwietnia 1736 roku. Członkowie bractwa wpisywali się do tzw. księgi brackiej i zobowiązywali do: odprawiania przynajmniej raz w miesiącu godzinnej adoracji wynagradzającej, uczestniczenia w piątkowej mszy świętej odprawianej w kaplicy bractwa, uczestniczenia w do rocznej uroczystości Najświętszego Serca Pana Jezusa, odprawiania tzw. Kwinkweny (nabożeństwa pięciu piątków po uroczystości NSPJ, spowiedzi i przyjęcia komunii świętej), szerzenia kultu Serca Bożego, uczestniczenia w wielkopostnej dyscyplinie i aktywnego udzielania się w dziełach miłosierdzia. W 1706 roku P. Wiązkiewicz wydał w drukarni pijarskiej po łacinie rodzaj podręcznika brackiego *Thesaurus Divinis Sacratissimi Cordis Jesu...* [Skarb Najświętszego Serca Jezusowego...], gdzie obok modlitw umieścił także spis obowiązków, jakie spoczywały na członkach bractwa. Następnie w 1723 roku wydał w Warszawie w języku polskim zbiór rozważań o Najświętszym Sercu Pana Jezusa pt. *Delicje nieba i ziemi serc ludzkich Serce Chrystus Jezus świata zbawiciel*. Gdy w 1729 roku Wiązkiewicz zmarł, na ziemiach Rzeczypospolitej działało już wiele bractw, ale w latach 1705–1723 wśród zakonów męskich bractwo to funkcjonowało tylko przy kościołach pijarskich. W 1707 roku powołano bractwo NSPJ przy pijarskim kościele w Łukowie, w 1714 w Piotrkowie, w 1719 w Rzeszowie, w 1720 w Warężu, w 1723 w Szczuczynie Litewskim. Od tego roku, jak wspomniano, bractwa NSPJ powstawały także przy kościołach i klasztorach innych zakonów męskich. Jednak

²⁴ Tamże, s. 58.

nadal powstawały też przy świątyniach pijarskich, między innymi w Chełmie, Lubieszowie, Łowiczu, Radomiu i Wieluniu²⁵.

Uczniowie czterech wyższych klas w kolegiach pijarskich mogli należeć do bractwa Maryi Łaskawej (Sodalitas Mariana). „Sodaliczja Najświętszej Maryi Panny Łaskawej” 11 maja 1677 roku zatwierdzona została przez papieża Innocentego XI. Bractwo miało za zadanie szerzenie wśród młodzieży kultu maryjnego oraz utrzymanie moralności i czystości obyczajów. Święto patronalne uroczyscie przez bractwo obchodzone przypadało na dzień 16 maja. Członkowie bractwa brali udział w nabożeństwach, medytacjach i procesjach. Przynależność do sodaliczji uczniowie uważali za zaszczyt. Obowiązkiem członków bractwa było uczestniczenie w nabożeństwach do Najświętszej Panny (*officium parvum*) oraz spełnianie miłosiernych uczynków i ćwiczenie w pobożności. Członkowie bractwa wybierali spośród siebie Prefekta, Wiceprefekta i czuwających nad chorymi. Prefekt w czasie uroczystości Najświętszej Panny Łaskawej głosił w kościele wyuczoną na pamięć mowę, którą zazwyczaj pisał lub tylko poprawiał nauczyciel retoryki. Po nieszporach Prefekt zapraszał grono nauczycielskie oraz znaczniejszych sodalisów na ucztę: „Rodzice poczytywali sobie za chlubę, kiedy synalek dostąpił [...] zaszczytu”²⁶. Członkowie bractwa wiele czasu poświęcali na nabożeństwa i modlitwy: „Sodalisci w niedziele i święta śpiewali w kościele jutrznię o N. Pannie, a w czasie swobodnym w szkole, osobno klas wyższych uczniowie, a osobno niższych. Dwa te oddziały, zbiory albo raczej dwa te przybytki nabożeństwa, nosiły osobną nazwę: pierwszy mianował się modlitewnią większą (oratorium maius), drugi modlitewnią mniejszą (oratorium minus). Nauczyciel przewodniczący w pierwszej zwał się prezesem modlitewni większej (Praeses oratorii maioris), a przewodniczący drugiej prezesem modlitewni mniejszej (Praeses oratorii minoris). Każdy z nich wydawał i podpisywał swego działu patenta sodaliczje. Nadto na wiosnę za nastaniem ciepła, w każdą środę aż do wakacji, po lekcji południowej wszyscy sodalisci śpiewali w kościele, klęcząc przed ołtarzem N.P. Łaskawej litanię o Niej, a na końcu: «Sub tuum praesidium confugimus...» i «Deus aeterne! Unus aeterne! Indignas nostras preces non sperne!»”²⁷. Spełnianie miłosiernych uczynków było bliskie idei szkół pobożnych Józefa Kalasancjusza. W kolegiach pijarskich przyjął się zwyczaj udzielania pomocy ubogim. Przykładowo w złoczowskim

²⁵ J. Buba, *Początki czci publicznej Serca Bożego w Polsce*, [w:] *Pijarzy w kulturze dawnej Polski*, Kraków 1982, s. 51.

²⁶ *Wspomnienie Domku Pijarów Lidzkich ...*, s. 59.

²⁷ Tamże, s. 59.

kolegium codziennie kilku uczniów pod nadzorem przełożonego stawało przy bramie kolegium i wśród potrzebujących rozdzielało jałmużnę pieniężną lub w naturze²⁸.

Nowo przybyły do szkoły uczeń zobowiązany był się wypowiadać i przyjąć komunię świętą. Wszyscy słuchacze mieli obowiązek uczestniczenia w porannej mszy świętej. Uczniowie, którzy uchylali się od tego obowiązku, ponosili karę. W każdą sobotę o godzinie piętnastej uczniowie śpiewali litanie. W czasie oratoriów starsi słuchali kazań, młodszy zaś katechizmu. W poście o godzinie piętnastej uczniowie śpiewali gorzkie żale i słuchali kazania. W adwencie podczas rorat śpiewali godzinki lub inne „pieśni do czasów stosowne”²⁹.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

- [1] Rkps, 3667/III mf BN 8804, *Wspomnienie Domku Pijarów Lidzkich*. Napisał Ks. Jozafat Wojszwillo Ostatni Rektor Pijarów Lidzkich.

Źródła drukowane:

- [2] Boratini K., *Latinas selecta*, Varsoviae 1700.
[3] *Constitutiones Clericorum Regularium Scholarum Piarum*, Varsoviae 1768.
[4] Jabłonowski S., *Lucurationes oratoriae in materiis tum politicis, tum moralibus*, Varsoviae 1715.
[5] Jodłowski K., *Praeceptiones rhetoricae*, Varsoviae 1702.
[6] Kaliński J. D., *Atomi minores in sydera eloquentiae*, Varsoviae 1731.
[7] Kitowicz J., *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, t. I, Poznań 1840.
[8] Kraus M., *Manuductio institutionum rhetoricarum*, Varsoviae 1687.
[9] Kromer M., *De origine et rebus gestis Polonorum*, Basel 1555.

²⁸ T. Prysiażnyj, *Udział pijarów w rozwoju nauki i kultury na Ukrainie w XVII-XIX w.*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” R. IV, 1995, z. 2, s. 69.

²⁹ J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 297.

- [10] Krzyżkiewicz I., *Attica Musa Thitorem et Hyampeum, Parnassi colles ultra et citro pervolans seu epitome artis poetica...*, Cracoviae 1669.
- [11] Poniński A., *Sarmatides seu Satyrae cuiusdam equities poloni*, Varsoviae 1741.
- [12] Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu czyli Ustawa Szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599), wstęp i oprac. K. Bartnicka i T. Bieńkowski, Warszawa 2000.
- [13] Smetius H., *Prozodia, promptissima, quae Syllabarum positione et dyphongis carentium, quantitates sola veterum auctorum auctoritate adductis exemplis, demonstrat, ab auctore reformata, lociscue innumeris emendata et quarta sui parte adaucta*, Francofurti 1633.
- [14] Załuski A. Ch., *Mowy na radach i sejmach ...różnymi czasy miane*, Calisia 1702.
- [15] Załuski A. Ch., *Mowy różne*, Varsoviae 1690, Calisia 1730.
- [16] Zawadzki B., *Ody*, Varsoviae 1694.

Opracowania:

- [17] Bohdziewicz H., *Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia*, Kraków 2005.
- [18] Buba J., *Początki czci publicznej Serca Bożego w Polsce*, [w:] *Pijarzy w kulturze dawnej Polski*, Kraków 1982.
- [19] Łukaszewicz J., *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. I, Poznań 1849.
- [20] *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. XXXI–XXXII, Kraków 1913.
- [21] Przystań T., *Udział pijarów w rozwoju nauki i kultury na Ukrainie w XVII-XIX w.*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” R. IV, 1995, z. 2.
- [22] Taraszkiewicz J., *Edukacja historyczna w szkolnictwie pijarskim Rzeczypospolitej 1642-1773*, Gdańsk 2011.

RELIGIOUS EDUCATION AS A FOUNDATION OF THE PIARIST SCHOOLS IN THE COMMONWEALTH OF POLAND AND LITHUANIA AT THE TURN OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES

ABSTRACT

The organisation of Piarist schools in the Commonwealth of Poland and Lithuania was mainly based on the provisions of the Piarist Order constitutions drawn by Joseph Calasanz. Part II titled „Constitutionum Congregationis Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum” virtually focused on the education system. It set no rigid rules of teaching but gave the teacher a great deal of leeway in the selection of both the class topics and recommended reading. Calasanz’s constitutions were usually published in full by the specific provinces of the Order. In subsequent editions their contents were not changed but supplemented by further provisions set by the General Chapter and provincial chapters. This was in compliance with the assumptions adopted by Calasanz who took account of self-dependent actions in various provinces subject to the local opportunities and needs. Therefore the organisation of Piarist school system differed from one another in the provinces which may have made the impression of the lack of a normative document standardising operation of the Order educational units. Such a solution was, however, in compliance with the Piarist authorities’ assumptions. Each edition of the Order constitution in particular provinces contained the basic recommendations by Calasanz (which were finally revised by the General Chapter in 1694 and published by the superior general Joannes Franciscus Foci in Rome in 1698) and subsequent decisions by the General Chapter and the chapters of former provinces regarding the schools system organisation, selection of things to be taught and reading. The discretion in the organisation of schools, reading selection and openness to novelties or even experiments presumably allowed the Order to lay the foundations for the subsequent great reforms in a spirit of the Enlightenment in the territory of the then Commonwealth of Poland and Lithuania. Presumably, the Piarist „ratio studiorum” enabled the Order to overtake, in the 18th century, other orders topped by the Society of Jesus who had played a leading role in that field amongst Catholics until the middle of the 18th century.

In the period in question, the prime educational task of the Piarist schools and other units connected with the Catholic Church was the education of the youth in piety which was intended to protect boys from the perpetration of misdeed. It was a common view that teaching itself, disregarding ‘the fear of God’ is incapable of producing desired educational effects. During lessons, teachers did not confine themselves to deliver the curriculum contents but they were supposed to mould a passion of the stu-

dents for religion and virtue so as to make them being 'intense members of the Catholic Church and the pride of society'. All student of the Piarist schools had to attend Holy Mass every day and on Sundays and festive occasions they had to take part in two services. Students who failed to do so were punished. Newcomers to schools were obliged to make their confession and receive Communion. Students sang litanies every Saturday at 3 p.m. During oratory services elder students, who were members of religious brotherhoods, listened to homilies while younger ones listened to catechism excerpts. In the Piarist schools everything began, was conducted, and ended 'in the name of God and for the sake of His holy glory'.

Keywords:

religious education, Piarist Order, history of education, school education.